

„ÖTÖDIK MINERVA”:
A RÁKÓCZI-EPOSZ ELSŐ RÉSZÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

REZÜMÉ

A *Rákóczi-eposz* a barokk irodalom nevezetes terméke. Szerzője ismeretlen, 1672 körül keletkezett. A *Rákóczi-eposz* öt részre oszlik, középpontjában II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata (1657) áll. Dolgozatomban a mű első részét értelmezem, s azt igyekszem bizonyítani, hogy itt nem található invokáció, ez egy teljesen tipikus alkotóelemekből összeállított epifánia-szcéna: Pallasz Athéné megjelenik a sértődött poétának (aki erős félelmet érez ennek hatására), s azt látjuk, hogy az istenasszony nemcsak eget verően magas, hanem szertelenül szép is, jó illatú és arca sugárzik. Zavarba ejtő azonban, hogy Athénének szárnyas lába van, ezt a *De natura deorum*-ból meríthette a szerző, ahol Cicero megemlíti, hogy Athénének szárnyas saruval is szokták ábrázolni. Az is érdekes, hogy a költői epifániának itt nem arról a fajtájáról van szó, amelyet a költészetbe való bevezetésként írnak le, hanem ez már egy költői művészetet szabályozó epifánia, ahol az istennő azért jelenik meg, hogy írásra serkentse a poétát. Ez a költői öntudat kifejeződése: a szerző már nem kezdő. Mindezek alapján könnyen belátható, hogy a *Rákóczi-eposz* szerzője másfajta hagyományt képvisel, mint Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelemben*.
KULCSSZAVAK: *Rákóczi-eposz*, eposz, invokáció/epifánia, szárnyas lábú Minerva, Zrínyi

ABSTRACT

„Fifth Minerva” – Interpretating the First Part of the *Rákóczi-eposz*

The *Rákóczi-eposz* (*Rákóczi-epic*) is a famous work of Hungarian Baroque literature. The author is unknown, and the text was composed after 1672. The *Rákóczi-eposz* consists of five parts and the main subject of the “epic” is George II. Rákóczi’s military expedition to Poland (1657). In my paper I am dealing with the first part of the *Rákóczi-eposz*, and I argue that it is not an epic invocation, but a typical anthropomorphic divine epiphany: in this part goddess Pallas manifests herself to the offended poet (who experiences strong fear on her entrance) and she is characterised by height, extreme beauty, fragrance and

radiance. We also learn about Pallas that she has winged feet, which is perplexing. The concept derives from Cicero's *De natura deorum*, where Pallas wears winged sandals. It is also remarkable that the first part is not an "epiphany as initiation into poetry", but it is an "epiphany moulding ars poetica", where the goddess manifests herself to encourage literary creation. This is an expression of poetic self-consciousness: this poet is no beginner! Thus, the author of the *Rákóczi-eposz* represents a previously unacknowledged tradition that is different from Miklós Zrínyi and his famous "epic", *Szigeti veszedelem*.

KEYWORDS: *Rákóczi-eposz*, epic, invocation/epiphany, winged feet of Minerva, Zrínyi

Az ismeretlen szerzőjű *Rákóczi-eposz* a barokk irodalom nevezetes terméke, amely 1672 körül keletkezhetett. A mű öt részre oszlik, középpontjában a negyedik szakasz található, ez II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyel hadjáratát (1657) ismerteti. Kifejezetten e hadjáratot illetőleg tulajdonképp nem maradt ránk más verses termék, ráadásul ez a szöveg forrásértékkel is bír. Ehhez képest igen hálátlan szerepet osztottak rá az irodalomtörténészek: minthogy jegyzetében Dézsi Lajos, a szegedi magyar irodalomtörténeti tanszék professzora „II. Rákóczi György eposzáként” emlegette e históriás éneket,¹ mindenki a *Zrínyiásszal* állította és állítja szembe, s ebből az egyenlőtlen küzdelemből sosem kerülhet ki győztesen. Ebben a dolgozatban arra teszek szerény kísérletet, hogy lehámozzam róla a *Szigeti veszedelmet*, s első részét önmagában és önmagáért értelmezzem.

Bár a *Rákóczi-eposz* hasonlóan kezdődik, mint Zrínyi „eposza”, hiszen mindkettő szembeállítja a „tűzbe hágó” ifjúságot a férfikorral,² folytatásában nagyon is eltér tőle. Személyes hangú első részében ugyanis (amelyet a legfrissebb, elektronikus kiadásban nem voltak restek invokációnak nevezni),³ egy „terjedelmes, memoárszerű, vallomásos párbeszédben”⁴ a

¹ DÉZSI Lajos, *Hazai elbeszélő források: A történeti tárgyú szépirodalom*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927, 23.

² SZAKOLCZAI Attila, *Zrínyi-reminiscenciák a „Rákóczi-eposz”-ban*, *Zrínyi-dolgozatok* 2(1985), 138.

³ *Rákóczi-eposz*, a szöveget átírta LUKÁCS Katalin, szerkesztette ORLOVSZKY Géza, <http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/rakoczi.html>

költeményeit egy barátja bírálatának hatására magába fojtó szerző igen-csak bőbeszédűen elmondja, hogy megjelent előtte egy kezében madarat – valószínűleg baglyot – tartó istenasszony, aki – nem sok választást engedve neki – felszólította, hogy „bánatos verseivel” szolgálja hazáját.

Ez – az egyébként tudtán kívül Rimayul is tudó⁵ – istenasszony a fő textuális esemény szerint a pogány Pallasz Athéné/Minerva (hiszen a poéta a bölcsességnek istenasszonyaként mutatja be őt), a lapszéli szerzői megjegyzések szerint azonban – nem kevésbé meglepő módon – a keresztényi és vele nehezen azonosítható isteni kegyelem, Malaszt. Hogy kettejük párosítása az irodalomtörténészeknek sem könnyen elképzelhető, azt legjobban talán Orlovsky Géza feltételezése érzékeltetheti, aki szerint a Malasztnak olvasati hibának kell lennie, s ennek folytán helyére Pallaszt kellene állítanunk. E javaslatát egyesek igazán megszívlelik, szerintem azonban a „P” és „M” betűk különbözőségük folytán nehezen téveszthetőek össze, különösen nem háromszor egymás után. Épp ezért egyáltalán nem helyes eljárás, hogy – szövegkritikai apparátus nélkül – konjektúrát közlünk a főszövegben, Pallásra javítva Malasztot a legjobban hozzáférhető internetes kiadásban.⁶ Már csak azért sem, mert az egymásra nem építő 20. századi másolatok mindegyikében a Malaszt kifejezést találjuk a históriát kísérő margószövegben.⁷

Mielőtt megpróbálnám megválaszolni, hogy lehet-e „hadvezérlő” Pallasz Malaszt, azaz, a perszifikált kegyelem, nem kerülheti el a mi figyelmünket sem, hogy az istenasszony – „malaszsága” nélkül is – bizarnnak, első látásra talán valamiféle keveréklénynek, kimérának tűnhet. Mintha Pallasz Athéné a szerző az általa legyőzött gigász⁸ („termet”) és Hermész vagy Perszeusz alakjával („szárnyas láb”) is összeolvasztotta volna. Persze ez aligha lehetséges. Sokkal valószínűbb, hogy úgy kell inkább megközelítenünk őt, mint ahogy Bene Sándor Rimay múzsáját, Ilo-

⁴ NAGY Levente, *Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz)*, Irodalomtörténeti Közlemények 104(2000/1–2), 197–223.

⁵ ISMERETLEN SZERZŐ, *Rákóczi-eposz*, sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította SZIGETI Csaba, az utószót írta és a képeket válogatta KESERŰ Gizella, a kötetet szakmai szempontból KLANICZAY Tibor és PÉTER Katalin nézte át, Budapest, Európa, 1988 (Bibliotheca historica), 241.

⁶ *Rákóczi-eposz*, i. m.

⁷ Vö. ISMERETLEN SZERZŐ, i. m., 35, 36, 38. ALSZEGHY Zsolt, *A Rákóczi-eposz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 62(1958/4), 518.

⁸ Szintén Pallasznak hívják.

nát, akiről mindenki azonnal a trójai mondakör Helénájára asszociál, mégse feleltethető meg problémátlanul a bennünk élő toposzoknak.⁹ Hogy a *Rákóczi-eposz* sem a mai köztudatban elfogadott Pallasz Athéné-képet közvetíti, azt leginkább talán az érzékelteti, hogy Pirmát Antal egyenesen *A filozófia vigasztalása* című mű kezdő szituációjából eredeztette volna őt: ahogy feje búbjával a Filozófia istenasszonya Boethiusnál az ég boltját veri,¹⁰ úgy a *Rákóczi-eposzban* is Pallasz Athéné fejét az egek érik:

Nincs termet hasonló, tőle méltán félek,
Emelkedvén, néha fejét érik egek,
Szárnyas lábaival nyom tengert és földet,
Így szívemben: »Uram, erről mit remínyek?«¹¹

Pirmát feltevésével azonban két probléma is van. Az egyik, hogy a két istennő leírása semmi másban nem hasonlít egymásra, a másik pedig, hogy a *Rákóczi-eposz* írójának olyan műveltséget tulajdonítunk mindezzel, amelynek nem biztos, hogy birtokában volt. Szembeötlő azonban, hogy az ő Pallasz Athénéje nemcsak eget verően magas, mint Esterházy Pál óriásokká növekvő hősei,¹² hanem szertelenül szép is,¹³ továbbá kellemes illatot áraszt¹⁴ és isteni teste ragyog, sőt sugárzik.¹⁵ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a poéta milyen beszédes érzelmi reakción esik át (olyannyira fél a hatalmas termetű istenasszonytól, hogy szívében szavait – nem kis meglepetésünkre – Pallasz Athénétől a keresztény Isten irányába fordítja), nem lehet kétségünk afelől, hogy a vers kezdő szituációja nem egyszerűen egy „előkészítő mitológiai fikció” vagy „fabulázás”, mint azt ed-

⁹ BENE Sándor, *Rimay múzsája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011/3), 271–339.

¹⁰ ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 240–241.

¹¹ *Uo.*, 35.

¹² ÁCS Pál, *Sárkányölő a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében = Uő., Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2014, 120. *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés: Képek és szövegek*, válogatta, szerkesztette, az előszót írta KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, a képanyag összeállításában közreműködött TÜSKÉS Anna, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 41.

¹³ „[S]zép”, „Fejér homloka nem fonnyadt üdő miatt”, „Fekete kláriszhoz hasonló két szeme” stb. ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 34.

¹⁴ „Leeresztett fodor hajáról jó illat” *Uo.*, 34.

¹⁵ „Tiszta orcájáról rám világot csaptat” *Uo.*, 34.

dig gondolták,¹⁶ hanem egy teljesen tipikus alkotóelemekből¹⁷ összeállított epifánia-szcéna.

Ezért aztán különösen káros, hogy úgy adták ki legutóbb a költemény szövegét, hogy az első részt invokációnak nevezték át.¹⁸ Ezzel ugyanis az a probléma, hogy amíg az invokáció (segítségül hívás) az aposztrophének – hagyományosan az eposzokban előforduló – egyik speciális fajtája, addig az epifánia Georgia Petridou meghatározása alapján egy istenségnek az egyes ember vagy az emberek egy csoportja előtti álomban vagy éber valóságban, válságkörülmények közötti vagy vallásos összefüggésben való megjelenését, manifesztálódását fejezi ki.¹⁹ Jelentős különbség tehát a kettő között, hogy az epifánia esetében nem (feltétlenül) hívják segítségül az adott isteneket, az adott múzsát, Istent vagy Szűz Máriát stb. (vegyük észre, hogy a *Rákóczi-eposz*ban sincs semmiféle olyan fohászkodás, mint Zrínyinél!), azok különböző formában saját maguktól is megjelenhetnek.

Petridou – elődjei nyomán – az isteni epifánia hét fajtáját feltételezte az ókori görögök vallási tudatában.²⁰ Ezek egyike a *Rákóczi-eposz* első részét is scenírozó antropomorf epifánia, amelynek folyamán a halhatatlan lényeknek – a kezdetektől fogva a hollywoodi szuperproduktiókig – olyan testi fiziognómiájuk és rendkívüli tulajdonságaik lehetnek, mint például extrém magasságuk:

S most, testére felöltve ruháit, az isteni úrnő
állt meg a sátorban, s a magas szépmivű tetőig
ért feje, és ragyogott arcáról az isteni szépség,
mint amilyen mindig fénylik koszorús Küthereián.²¹ (Kiemelés tőlem: M. D.)
(Homéroszi himnuszok, Aphroditéhoz)

¹⁶ *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 9.), 739. VARGA Imre, *Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz*, Irodalomtörténeti Közlemények 93(1989/5–6), 720.

¹⁷ Vö. Georgia PETRIDOU, *Divine Epiphany in Ancient Greek Literature and Culture*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 32–42.

¹⁸ *Rákóczi-eposz*, i. m.

¹⁹ PETRIDOU, i. m., 2.

²⁰ *Uo.*, 29.

²¹ *Homéroszi himnuszok*, fordította DEVECSERI Gábor, illusztrálta, PAPP Oszkár, Budapest, Európa, 1981, 83.

...az istennő a küszöbről fölmagasult most,
mennyezetig, megtöltve az ajtót isteni fénnel.
Eltöltötte a tisztelet és a csodálat, a sápadt
félelem is Metaneirát, és átadta a széket.²² (Kiemelés tőlem: M. D.)
(Homéroszi himnuszok, Démétérhez)

Ezek alapján biztosnak látszik tehát, hogy nem Pallasz Athéné és Pallasz összemosásáról vagy az előbbi egyik állandó jelzőjének, a sztheniasznak (Σθενιας – hatalmas 'erős') a félreértéséről van szó.

Az istennő méreteinek magyarázatára azonban szárnyas lábakkal való megjelenítése miatt sem zárhatunk ki egy másik lehetőséget. Erről az ábrázolásmódról („pinnarum talaria” – „Flügelschuhe”) Cicerónál olvashatunk *Az istenek természetében*:

Az első Minerváról már fentebb elmondtuk, hogy Apollo anyja; a másik a Nílustól született, s Egyiptomban a saisiak tisztelik; [...] az ötödik Pallas gyermeke, s – mint beszélük – elemésztette atyját, aki megpróbált erőszakot elkövetni szüzességén; *szárnyas saruval szokták ábrázolni*.²³ (Kiemelés tőlem: M. D.)

Ióannés Tzetész főművéből, a „legposztmodernebb” ókori költeményhez, Lykophrón *Alexandrájához* készített tudományos szövegmagyarázatából arra is fény derül, hogy a 12. század legtudósabb bizánci költő-filológusa szerint azért van Athénének szárnya a lábain, mert amikor saját apját a szüzességét féltve megölte, nemcsak bőrét öltötte fel mint aigist, hanem szárnyait is lábaihoz illesztette.²⁴ Olyan mítoszvariációt rögzített tehát kiváló alaposságú művében Tzetész, amelyben az óriás szárnyának arányosnak kell lennie Athéné testével, legalábbis egy naiv logika szerint. Persze a Tzetész-recepció a 17. századi Magyarországon és Erdélyben finoman szólva sem volt fellendülőben, viszont Ciceróra hivatkozva a gö-

²² Uo., 37.

²³ Marcus Tullius CICERO, *Az istenek természete*, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta HAVAS László, Szeged, Lazi, 2004, 149.

²⁴ LYKOPHRÓN, *Alexandra Tzetész magyarázataival*, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta FEHÉR Bence, Máriabesenyő, Attraktor Kft., 2017, 179. Robert L. FOWLER, *Early Greek Mythography*, II, Oxford, Oxford University Press, 2013, 66. Nem érdektelen, hogy Graves Tzetész Lykophrónról írt kommentárjára hivatkozva, ám annak mégis ellentmondva az állította, hogy Athéné apja lenyűzött szárnyait nem lábára, hanem vállaira illesztette („of his wings for her own shoulders”). Robert GRAVES, *A görög mítoszok*, fordította SZÍJGYÁRTÓ László, szakmailag ellenőrizte FALUS Róbert, I, Budapest, Európa, 1970, 64.

rög-római hitvilág istennőinek életrajzait megíró Boccaccio,²⁵ vagy a 16. századi mitográfusok, „az összehasonlító vallástudomány megalapítói”, például Cartari²⁶, Giraldi²⁷ is számol ezzel a leírással és a *Natalis comitis mythologiae*ben is megtalálható.²⁸

Érdekesebb ennél, hogy Petridou az epiphániák egy kis hányadát költői epifániának nevezte, s ezen belül két csoportot különböztetett meg. Az egyiket a költészetbe való bevezetésként, beavatásként írja le,²⁹ a másik pedig arra irányul, hogy észlelője költői művészetét szabályozza, ars poeticáját formálja.³⁰ Minket csak ez utóbbi érdekel, ugyanis ebben az esetben már olyan beavatott művészek az epifánia címzettjei, mint a *Rákóczi-eposz* szerzője is, s az istenségek vagy múzsák már csak azért jelennek meg nekik, hogy kifejezzék érdeklődésüket költeményük megírása iránt, vagy kezdeményezzék, hogy más irodalmi műfajjal próbálkozzanak, esetleg hogy műveik közzétételére bátorítsák a költőket stb.³¹ Ugye érzékeljük abban a költői öntudatot, hogy a szerző ezt választja a kettő közül? A poétikus epifániának erre az esetére egyébként Petridou számos példát hozott, ezek közül én most csak néhányat emelek ki: Pindaros,

²⁵ *Tutte le opere di Giovanni BOCCACCIO*, VII–VIII, a cura di Vittorio ZACCARIA, Milano, Arnoldo Mondadori Editore S. P. A., 1998, 493. „Minerva – come sopra è manifesto da Teodonzio – fu figlia de Pallene, o Pallante, ucciso da lei per difendere la sua verginità. Questa, come scrive Tullio nel *De natura deorum*, fra le molte Minerve, fu la quinta; e dice che dagli antichi le furono attribuiti calzari alati, o perché dopo aver ucciso il padre, fu veloce nella fuga, o che sia accaduto per altro motivo.”

²⁶ LE IMAGINI Degli Dei degli Antichi, *Del Signor Vincenzo Cartari Regiano...* In Padoa appresso Pietro Paulo Tozzi librario 1608. 351. „Trouasi ancora appresso di Marco Tullio, oue ei scriue della natura de i Dei, che vi fu vna Minerua (...) la quale era finta hauere le ali a’ piedi.”

²⁷ DE DEIS GENTIVM LIBRI SIVE SYNTAGMATA XVII. Quibus varia ac multiplex Deorum Gentium Historia, Imagines ac Cognomina, plurimáque simul multis hactenus ignota explicantur, clarissiméque tractantur: LILIO GREGORIO GYRALDO *Ferrariensi Auctore. LUGDUNI*, Apuad haeredes Iacobi Iunctae. M. D. LXV. 290. „quintam, Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem, cui & pinnarum talaria affingebant.”

²⁸ NATALIS COMITIS MYTHOLOGIAE, SIVE EXPLICATIONVM FABULARVM LIBRI DECEM. VENETIIS MDLXVIII. 90. „Quinta Pallantis: quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem: cui & pinnarum talaria affingunt.”

²⁹ PETRIDOU, *i. m.*, 214–221.

³⁰ *Uo.*, 222–226.

³¹ *Uo.*, 222.

Szophoklész és Alkman is azt mondták, hogy észleltek olyan epifániákat, amelyek irodalmi műveiket alakították, Kallimakhosz pedig egyenesen azt a tanácsot kapta Apollóntól, hogy tartsa Múzsáját karcsún és vezesse költészetét járatlan úton stb.³² Mindebből két következtetést kell levonnunk. Az egyik, hogy a *Rákóczi-eposz* első része egy költői epifánia, a másik pedig, hogy Pallás igenis lehet Malaszt, ugyanis olyan kegyet, isteni kegyelmet személyesít meg, amely fölrázza hallgatásából a poétát és ars poeticáját megformálva írásra serkenti:

Keseregj, sírj, kiálts égben az Uradnak,
Bánatos verseket ez próbák kívánnak.³³

Minderről végérvényesen a *Rákóczi-eposz* 113. sora győzhet meg mindenkit, ahol nem akárhogy, hanem az áldott Istennek biztató erejeként, azaz, valamiféle malasztként titulálja a költő Pallasz Athénét.³⁴ Nem paratextuális tehát a két alak összekapcsoltsága, mint azt eddig állították.

Mindezek alapján azt szeretném hangsúlyozni, hogy ha a *Rákóczi-eposz* szerzője mintául is használta művéhez a *Szigeti veszedelmet* (ami abban a formában azért kétséges, ahogy Szakolczai állította),³⁵ Zrínyi hatása akkor sem látszik „agyonyomni” őt. Sőt! Nagyon is úgy tűnik, hogy egy teljesen másfajta irodalmi hagyományt képvisel, s ezért méltán érdemli meg azt, hogy művét ne értsük félre minduntalan a *Zrínyiász* nyomán.

³² *Uo.*, 222.

³³ ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 35.

³⁴ *Uo.*, 37.

³⁵ SZAKOLCZAI, *i. m.*, 144.